

O RAFINIRANI IZREKI KOT SREDSTVU DRUŽBENEGA RAZSLOJEVANJA V BLEIWEISOVIH NOVICAH IN SLOVENSKEM NARODU**

Povzetek. Prispevek predstavlja izbrane časopisne prispevke in polemične odzive v Slovenskem narodu, skozi katere je razvidno prizadevanje po vzpostavitvi izbrane jezikovne izreke kot sredstva družbenega ločevanja. Branje po črki je interpretirano kot družbeni stereotip, ki so ga želeli nekateri meščansko orientirani pisci že v šestdesetih letih 19. stoletja uveljaviti najprej v parlamentarnem diskurzu. Del slovenskega meščanskega sloja se je namreč pri izbiri »svoje« izreke dejansko odločil za tisto, ki se je v največji meri razlikovala od ljudskega govora oziroma govorce, ki je živela med Slovenci nižjega sloja. V časopisu Slovenski narod je bila tematika ustrezne izreke ponovno obujena v letu 1912, ko je Oton Župančič, prvi gledališki »lektor«, zavrnil zahteve po »gledališkem« elkanju, saj ga je označil kot odraz neorganskega razvoja jezika in izumetničnosti. Ob koncu tridesetih let 20. stoletja se – ponovno v Slovenskem narodu – pojavijo težnje po uzakonitvi izreke po črki; tokrat je predlog utemeljen z blagoglasnostjo. Ključni pojmi: jezikovno kodificiranje, elkanje, izgovor soglasnika l, stereotip, družbeno označevanje

Uvod

Razlike pri rabi jezika predstavljajo eno od osnovnih raziskovalnih področij jezikoslovja oz. sociolingvistike, ki se med jezikoslovnimi disciplinami najbolj poudarjeno ukvarja prav z jezikovnimi različicami, odvisnimi od vseh pogledih razslojene družbe. Zlasti v obdobjih, ko je bila družbena heterogenost slovenske jezikovne skupnosti tudi izrecno deklarirana in v družbeni komunikaciji prisotna, je iz odzivov, objavljenih največkrat v publicistiki, razvidno prizadevanje po jezikovnih izbirah, ki kažejo na družbeno ločevanje in razlikovanje.

* Dr. Helena Dobrovoljc, docentka in višja znanstvena sodelavka, ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša; UNG, Fakulteta za humanistiko, Ljubljana, Slovenija.

** Pregledni znanstveni članek.

Kodifikacija pisnega in govornega jezika

Na področju pisnega oz. knjižnega jezika govorci slovenščine že od konca 19. stoletja sledimo kontinuirani jezikoslovni težnji po enotnem knjižnojezikovnemu standardu, ki ga jezikoslovje prek pravopiscev oz. standardizacijskega telesa prilagaja jezikovni resničnosti v duhu koncepta prožne ustaljenosti.¹ Od leta 1899, ko je bil še v Avstro-Ogrski pripravljen prvi slovenski pravopisni priročnik, pravzaprav šolski učbenik, Frana Levca, je izšlo še šest slovenskih pravopisov. Leta 1920 Breznikov dijaški; nato pa pod okriljem znanstvenega društva, predhodnika slovenske akademije znanosti, tudi dva Breznik-Ramovševa pravopisa (1935, popravljen v letu 1937) in trije akademijski pravopisi (1950, 1962, 2001).

Uspešnost uresničevanja težnje po ohranjanju enotnosti in skrb, da skupni jezikovni idiom kot deloma umetno regulirana tvorba ne zastara, sta v pravopisih sicer precej nihala. Pogled z današnje perspektive razodeva, da je bila ta skrb podvržena po eni strani izrazito subjektivnim dejavnikom, ki jih pooseblja lik »jezikoslovca vodnika«² s prestižno kodifikacijsko vlogo, po drugi strani pa je odvisna od družbenega ozračja, pa tudi splošnega občutka narodove oz. jezikovne ogroženosti (Kalin Golob, 1994).

Stališča jezikoslovcev glede kodifikacije govornega jezika, ki je bil v nasprotju s pisanim jezikom in težnjami po njegovi enotnosti pogosteje prepoznan kot točka razhajanja, so bila najpogosteje deljena: na eni strani zasledujemo načelno zavračanje kakršnega koli uravnavanja govornega jezika kot izrazila jezikovne živosti in nemotenega razvoja (Pogorelec, po Kržišnik, 1984: 317), po drugi strani pa je prisotna tudi povsem legitimna zahteva opisati govorneni javni (uradni) govor iz praktične in raziskovalne potrebe jezikovnega opisa (Toporišič, 1979: 65; Urbančič, 1987: 105–108).

Da je težnja po enotnosti splošnega pogovornega ali občevalnega govornega jezika nerealna in tudi nepotrebna, se je jezikoslovje začelo zavedati šele na polovici 20. stoletja, ob spoznanju, da je govorneni jezik opredeljen v raznolikosti (1) regionalnih posebnosti in (2) individualnih lastnosti posameznika. Večji je namreč vpliv narečja v oblikoslovnem in glasovnem sistemu, večja je razlika med govornimi različicami jezika na različnih področjih slovenskega narodnostnega prostora (Pogorelec, 1966: 135). In bolj artikuliran je govorec, bolj opazno je njegovo oddaljevanje od lastne narečne baze, splošnih pogovornih fraz in vzorcev, zato se njegova pravorečna norma oblikuje kot individualiziran sistem, ki se glede na lastne

¹ Prožna ustaljenost je izraz, s katerim so predstavniki praške lingvistične šole po njihovem predstavniku Mathesiusu (1983) želeli uresničevati težnjo po jezikovni ustaljenosti, hkrati pa ohranjati odprtost za spremembe, ki jih prinaša jezikovni razvoj.

² Jože Toporišič (1992: 74) terminološko opredeli »jezikoslovce vodnike« kot jezikoslovce, »ki ustvarjajo trajna dela na raznih jezikoslovnih področjih«.

zmožnosti in okoliščine približuje govornemu jeziku (Urbančič, 1987: 106–108). Tega Andrej Skubic (2005: 211) kasneje opredeli v odvisnosti od posameznikovega družbenega in regionalnega izvora (sociolekt) na eni strani, na drugi strani pa od njegove družbene dejavnosti in funkcije (funkcijskost).

Na prehodu v novo tisočletje se je pravorečno kodificiranje zato začelo načrtno omejevati na področje posameznih različic govornega jezika: na reproduktivni govor, spikersko branje ali govorno poustvarjanje (Lengar Verovnik, 2015: 101) v javnih govornih položajih, pri katerih je normativno uravnavanje po merilih pravilnosti tudi pričakovano. Po drugi strani pa se pri t.i. prosto tvorjenih različicah govora ravnamo po diskurzivnih zahtevah, ki ne izključujejo knjižnosti, vendar je ta le ena od možnih izbir (Lengar Verovnik, 2012: 7). Povedano sovпада tudi s splošnim »rahljanjem« nekdanje ostreje zarisanih jezikovnih norm v slovanskih jezikih (Mokienko in Walter, 2014).

Kodificiranje glasovne podobe jezika je v slovenščini povezano s pravopisjem, zato ob pravopisnih priročnikih nastajajo tudi pravorečna pravila. Že pri načrtovanju posodobljenih pravorečnih smernic opazamo težnje po uveljavljanju regionalnih³ posebnosti v osrednjeslovenskem govoru, ki že tradicionalno predstavlja podstavo za govorni jezikovni standard (Tivadar, 2015).

Problematičnost izgovarjave soglasnika *l* in težave z branjem po črki

Pri normativnem opisu knjižnega jezika (torej opisa, iz katerega je razvidno, v kakšnem razmerju so obravnavane jezikovne prvine do knjižnojezikovnega standarda) je izreka soglasnika *l* zavzemala posebno mesto.

Razlog za to je zapleteno razhajanje med govorno in pisano slovenščino, saj slednja sledi zgodovinski izreki, kakršno so poznali protestantski pisci v obdobju prvih zapisov slovenščine. Slovenski protestanti so s črko *l* označevali tako imenovana srednji *l* in trdi *l*, ki ju danes izgovarjamo kot navadni *l* in dvoustnični *ɫ*. To pomeni, da je zapis *volk* odseval živo govornico Trubarjeve dobe [vólk]. Šele proti koncu 16. stoletja je končni *l* (*videl*) in predsoglasniški *l* (*bralstvo*) začel prehajati v dvoustnični *ɫ*, kakršnega poznamo danes ([videɫ] in [braɫstvo]), pisanje črke *l* na teh mestih pa se je ohranilo vse do danes. Razkorak med pisavo in izreko umešča slovenščino med jezike z globokim zapisom (npr. angleščina, francoščina).⁴

³ Pravopisna komisija pri SAZU in ZRC SAZU se tako ob konceptu novega pravopisa že odloča za sprejetje regionalnih naglasnih dvojnic: dvojnice pri naglaševanju imen in priimkov, npr. ob osrednjeslovenskem *Alēš* tudi *Álēš*, ob *Kováčič* tudi *Kôvačič*, nekatere pa so tudi oblikoslovno pogojene (*Štúhec*, *Štúhca* nasproti vzhodnoslovensko *Štuhéc*, *Štuhéca*) (prim. ePravopis in Jezikovna svetovalnica ZRC SAZU).

⁴ Na umestitev jezika v eno ali drugo skupino vpliva več dejavnikov. Pri italijanščini je tako

Pojav, ki ga v jezikoslovju poimenujemo elkanje, že od 19. stoletja dalje zaznamuje uporabo glasu *l* v govornem knjižnem jeziku v kategorijah besed in oblik, kjer navadno govorimo dvoustnični *u*, pišemo pa *l* (Toporišič, 2000: 78). To velja zlasti za: (1) končni *-l* v deležnikih na *-l* (*bral*, *hodil*, *nosil*), samostalnikih moškega spola imenovalnika ednine (*stol*, *fižol*, *pepel*; izjeme so npr. *detel*, *predal*), samostalnikih ženskega spola imenovalnika ednine (*piščal*, *zibel*, *misel*), pridevnikih s priponskim obrazilom *-l* (*mrzel*, *usahel*, *bel*), mernostnih prislovih (*pol*); (2) za predsoglasniški *l* v besedotvornih tipih izglagolskih izpeljank (rod. od *bralec* = *bralca*, *bralka*, *bralci*, *bralski*, *bralstvo*), pri nekaterih zvezah z *-ln-* (*pepelnica*), v besedah z morfemskim *-ou-* (*čoln*, *polh*, *tolkala*, *popolnoma*, *molčati*) (Šeruga Prek in Antončič, 2003: 145–154).

Dvojnost govornje slovenščine

Skozi celotno drugo polovico 19. stoletja lahko spremljamo razvijanje izreke soglasnika *l* po dveh tirih, kar je prispevalo k vtisu še večje neustaljenosti in neenotnosti knjižnojezikovne norme. Razcepljenost sta stopnjevali tudi želja po etimološkem uravnavanju jezika (Levstik) in mestoma nekritično sprejemanje slovanskih besed namesto germanskih. Proti koncu stoletja, ko se je govornja slovenščina vse bolj uveljavljala kot občevalni jezik v deželnih zborih, v društvenem in političnem življenju, čitalnicah, taborih,⁵ gledališču, srednji šoli in v 90. letih v uradih (Pogorelec, 2011: 127), se je večala tudi stopnja uradnosti govornega jezika. Zdi se, da je prav ta rast veljave slovenščine v očeh govorečih ustvarjala tudi naravno funkcionalno distanco med vsakdanjo govorico in govorico uradnega nastopa, kar je vzbujalo pričakovanja po poenotenju jezikovnega koda za javne govorne položaje.

Govorno dvotirnost je poskušal zaustaviti Stanislav Škrabec (1870) z odločitvijo za ohranitev protestantskega zapisa in sodobne izreke, pri čemer se je naslonil na dejanski »glasovni sestav Trubarjeve in Dalmatinove slovenščine«, ne pa na »nekakšno brezprostorno in brezčasovno razlago njihovih pisnih znamenj« (Vodušek, 1959: 194). A kljub njegovim prizadevanjem se je proti koncu stoletja v tako imenovani »boljši« družbi še bolj

pomembno vlogo odigrala znamenita Akademija della Crusca, ki od leta 1583 usmerja pisno podobo italijansčine. Pri angleščini, ki je zgodovinsko zajemala besedišče iz latinskega, grškega, keltskega, francoskega, nemškega, norveškega jezika, pa tudi večje število samoglasnikov in dejstvo, da je izum tiskarstva »zamrznil« angleški pisni sistem na tej točki, glasovna uresničitev pa se je skozi čas še spreminjala (Lockwood in drugi, 2018). Podobno je bilo tudi pri Slovencih (prim. Pogačnik, 2012).

⁵ Osrednja točka taborov so bili govori, v katerih so se zavzemali za Zedinjeno Slovenijo in zahtevali uvajanje slovenščine v šole in urade, ustanavljanje novih šol in celo ustanovitev slovenske univerze. Tabora v Vižmarjih pri Ljubljani se je udeležilo 30.000 ljudi (Štih in drugi, 2008: 286).

utrnilo mnenje, da je dvoustnični *u* vulgaren in da je olikan le izgovor s srednjim *l*. Te težnje so bile tako močne, da je bilo leta 1889 elkanje prek šeste izdaje Janežičeve slovnice vpeljano tudi v šolsko slovnico.

S prvim slovenskim pravopisom leta 1899 pa so pomemben korak v drugo smer napravili nasprotniki elkanja: Fran Levce je v njem normal zapis *bravec* namesto *bralec*, s katerimi je uveljavil opozarjanje na primerno izreko že v pisavi. Levce je s tem priznal veljavo Škrabčevih izvajanj in po njem so prevzeli utemeljevanje dvoustnične izreke tudi nekateri drugi jezikoslovci,⁶ pridružili pa so se jim vidni umetniki, med njimi Oton Župančič v gledališkem govoru (o tem podrobneje v nadaljevanju) in Ivan Cankar z znamenito anekdoto o pomaranči v ciklu črtic *Moje življenje*.⁷ Kljub temu pa se je srednji *l* prenesel v branje, od koder se je razširil v govor. Naslednji normativni priročnik, Breznikova slovnica, je v prvih dveh izdajah (1916, 1921) kompromisno dopuščal oba izgovora:

Trdi l (l) se govori v knjižni izreki ali kot dvoustnični v, oziroma soglasni u ali pa, kakor je prišlo poslednja leta semtertja v navado, kot srednji l. Besede kakor, bel, cel, dal, veljal, volk, dolg, palec, palca, rilec, rilca, kadilnica itd. se govore ali bew (beu), cew (ceu) itd. ali pa s srednjim l.
(Breznik, 1916: 30)

Šele po prvi svetovni vojni se je stroka odločneje opredelila za izgovor dvoustničnega *u*, zato je bilo elkanje leta 1922 – kljub odločnemu nasprotovanju slovenskega meščanstva in starejše generacije – s šolsko uredbo ukinjeno in proglašeno za nenaravno in neresnično umetničenje jezika.

Kako je javnost spremljala posledice te uredbe, bo prikazano v podrobni analizi spremljajočih polemik. Zadnji družbeno vidnejši pripetljaj v slovenski zgodbi o elkanju pa je t. i. akademijska normativna afera *bralec – bravec*, ki je izbruhnila ob izidu *Slovenskega pravopisa* 1962, ki ga je gradil kolektiv jezikoslovcev predvojnne generacije. Ti so namreč v želji po izkoreninjenju elkanja po Levčevem zgledu uvedli pravopisno spremembo *bralec à bravec*, in tako še *bravka, bravski, bravstvo* (toda: *bralen*). Sprememba je povzročila takšno zmedo in nasprotovanje različnih javnosti, da jo je že v letu 1962 razveljavila najprej Svet za šolstvo, nato pa še SAZU sama (Müller, 2013).

Danes (podobno, kot je bilo ugotovljeno že za naglasne dvojnice pri

⁶ Polemike, ki jih je sprožil, so burile duhove vse do izbruha prve svetovne vojne in še dlje (podrobneje Štrekelj, 1911).

⁷ V črtici iz cikla *Moje življenje* opisuje Cankar (1920) svoje srečanje z elkanjem iz šolskih klopi. Na učiteljičino – po mnenju pisatelja afektirano – vprašanje »Koliko je ena in ena?« in »Kaj nisi nikdar jédelj pomaranč?« je deček odgovoril prav tako afektirano. V črtici zapiše: »Tisti »jédelj« me je udaril kakor s kladivom; nisem vedel ne kako in ne kdaj – samovoljno mi je planilo z jezika: »Jedna jédelj – pomaranča in jedna jédelj – pomaranča sta dve jédelj – pomaranči!«

imenih) tudi za branje soglasnika *l* po črki velja, da se krepí, vendar precej bolj omejeno kot v 19. stoletju: v izglagolskih tvorjenkah in pregibnih oblikah izhodiščne besede (*tožilec – tožilca, tožilka, tožilski, tožilstvo*). Na sprostitvev je zagotovo vplivala dvojnična norma *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ: *tožilec* -lca [uč in lc]).⁸ Morda je naraščanje izgovora po črki posledica vedno večjega vpliva neosrednjih mestnih središč, zlasti vzhodnoslovenskih pogovorne različice (Valh Lopert, 2006), vsekakor pa je sprememba tudi generacijsko pogojena, saj opažamo nove izgovorne navade med mladimi ne glede na regionalno pripadnost, ki pogosto označujejo izgovor z [l] kot »*bolj knjižen*«, »*uraden*«. ⁹ Naštete premike bo morala upoštevati tudi normativistika, saj tudi v javnih govornih položajih pogosteje pa zasledimo dvojne izgovorne možnosti pri predsoglasniškem *l* v besedotvornih tipih izglagolskih izpeljank (*gasilec – gasilca, varilec – varilca; Viljem Osvajalec – Viljema Osvajalca*¹⁰ ipd.), pri nekaterih besedah s sklopom *ln* in *lk* (*pepelnica, Pepelka*) in v besedah z morfemskim *-ou-* (*kolk*), kar nakaže, da se v elektronski dobi tudi na področju govorjenega jezika knjižno-jezikovna norma sprošča. Vsekakor izgovor po črki ni več stigmatiziran in označen kot izrazilo katere od družbenih skupin ali sloja, temveč bolj odraz generacijske, deloma tudi regionalne pripadnosti govorca oziroma govorke.

V prispevku bo nadalje prikazano, kako se je v obdobju normativne bipolarnosti¹¹ na primeru izgovora soglasnika *l* izkazovalo družbeno razlikovanje, pogojeno z višjo stopnjo pismenosti, omikanosti in družbenega prestiža, ki ga izkazujejo izbrane polemike v dveh časopisih – Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novicah* in *Slovenskem narodu*.

Družbeni položaj slovenščine in vloga časopisja pri njenem ustaljevanju

Na Slovenskem je bilo vse do ustanovitve prve univerze (1919) in znanstvenega društva kot predhodnika akademije znanosti (1937) jezikovno usmerjanje in odločanje o podobi skupnega knjižnega jezika prepuščeno posameznikom in društvom. Pomanjkanje krovne ustanove, kompetentne za jezikovna vprašanja, je bilo izpostavljeno že v obdobju razsvetljenstva, ko je bila z reformo Marije Terezije uvedena splošna šolska obveznost (1775). Uvedba pouka v slovenščini je spodbudila potrebe po slovenskih učbenikih (abecedniku, katekizmu, računici, berilu in pesmarici) ter po odpravi zmede

⁸ Pravopis iz leta 2001 ni povzel te SSKJ-jeve pravorečne sproščenosti, na kar sta v kritiki opozorila tudi Jurgec in Tivadar (2003: 212).

⁹ Usna informacija predavateljice predmeta *Kultura govornega izražanja na FDV dr. Tine Lengar Verovnik*.

¹⁰ V novem pravopisnem slovarju (*ePravopis*).

¹¹ Z izrazom zaznamujemo črno-belo kodificiranje v smislu prav – narobe.

v knjižnem jeziku (Dobrovoljc in Bizjak Končar, 2011). Do konca terezijanske dobe naj bi se s slovenščino in njenim jezikoslovnim opisovanjem aktivno ukvarjala skupina približno tridesetih strokovnjakov (Melik, 1991), katerih dela danes ocenjujemo kot konceptualna in vsebinska izhodišča pri oblikovanju reform pisnega jezika v 19. stoletju:

- (1) sprememba črkopisa (bohoričico nadomesti gajica);
- (2) uvedba t. i. novih oblik (za oblikoslovno in pravopisno poenotenje deželnih različic slovenščine);
- (3) priprava slovarjev oz. popisa funkcijsko razvite leksike in
- (4) prevod državljsanskega zakonika.

Uspešne uveljavitve naštetih jezikovnih reform, ki jih je sicer spodbudil razsvetljeni absolutizem 18. stoletja, pa si ne moremo predstavljati brez tehnološkega napredka, ki je sredi 19. stoletja dosegel tudi slovenske dežele. V drugi polovici se ob razširjeni volilni pravici in splošnem porastu pismenosti pojavita tudi telegraf in telefon (Kalin Golob, 2003: 37), po dramatičnem padcu stroškov tiskanja in davkov na papir (Collingwood, 1993) pa tudi na Slovenskem nastopi doba časopisov kot posrednikov novih idej, (so) oblikovalcev javnega mnenja ter poročevalcev o aktualnih dogodkih. Po Habermasovih besedah (Collingwood, 1993) je ta razvoj ustvaril javno sfero, ki je omogočila demokratično razpravo in dialog.¹² Za obravnavo uvodoma napovedane problematike pa je zanimivo predvsem časopisno razpravljanje o izbiri ustrezne izreke v javnih govornih položajih.

Kmetijske in rokodelske novice (1843–1902)

Z letom 1843 je Kranjska kmetijska družba v Ljubljani začela izdajati *Kmetijske in rokodelske novice*. Kot edini slovenski časopis predmarčne dobe je prevzel širjenje omike med kmečkim prebivalstvom in kmalu razširil svoje delovanje na področje izobraževanja in narodnega delovanja, saj so »*Novice so v tej luči vse od začetka nagovarjale vse Slovence in imele dopisnike po vsem slovenskem ozemlju*« (Štih in drugi, 2008: 267). Tudi jezikovno-politična vloga *Kmetijskih in rokodelskih novic* je bila za slovenske razmere tega obdobja neprecenljiva: v letih 1843–46 so kot črkopis sprejele *gajico* (imenovano po vodji ilirskega gibanja na Hrvaškem Ljudevitu Gaju) in na ta način nadaljnjemu razvoju slovenske pismenosti zagotovile eno od grafizacijskih izhodišč. Uvedba enotne latinične pisave pa je bila pomembna tudi za uveljavljanje zahtev narodnostnega gibanja, ki je po marčni revoluciji

¹² V Veliki Britaniji in Franciji je časopisje v tem obdobju že dosegalo večje naklade, v Veliki Britaniji so se že upirali sicer strogim cenzuram, v Franciji sta bila ustanovljena *La Caricature* (1830), posvečen karikaturi in javni risbi, in *Le Charivari* (1835), pri katerem je deloval eminentni karikaturist Honoré Daumier (Collingwood, 1993). Na Slovenskem se prve slikovne priloge pojavijo v časnikih precej pozneje, šele pred 1. svetovno vojno.

v parlamentarni Avstriji upravičeno pričakovalo ne le konec fevdalizma, temveč tudi ozemeljsko celovitost in povezavo Slovencev vseh notranje-avstrijskih dežel. Z revolucionarnimi zahtevami so začeli dunajski Slovenci, ki so »določili slovenske barve za narodne straže [in se] pogovarjali [...] o mejah slovenskega ozemlja«, sprejeli pa tudi »adreso, naslovljeno na edinega »legitimnega« predstavnika Slovencev – kranjski deželni zbor«, ki je »vsebovala zahteve za zaščito narodnosti in enakopravnosti jezika« (Vodušek Starič, 1985: 5).¹³ Nadaljnji korak pa je bil narejen s političnim programom *Zedinjena Slovenija*, za katerega je Matija Majar Ziljski agitiral tudi v *Novicah* (Kmetijske in rokodelske novice, 29. 3. 1848); v prispevku *Slava Bogu v višavah* je poudarjal predvsem potrebo po zavezništvu vseh Slovencev, skrbi za jezik, po bolj narodoljubnih predstavnikih v državnem zboru na Dunaju.

Druga etapa pravopisne revolucije pa se je odvila z *novimi oblikami*,¹⁴ ki jih je ob slovenjenju državljankega zakonika začel uvajati njegov prvi prevajalec Fran Miklošič, drugi, Matej Cigale, pa jih je ohranil kot kompromis med osrednjeslovensko in štajersko pisno normo (Kalin Golob, 2003: 27). K splošnoslovenskemu sprejetju novih oblik je prispevalo časopisje: prvi jih je objavil Luka Svetec Podgorski v *Sloveniji* (4. januarja 1850), v *Novice* pa so bile sprejete šele leta 1853 (nav. po Kalin Golob, 2003: 27).

Odmev zahteve o slovenščini kot jezikovni izbiri slovenskih poslancev v deželnem zboru in dunajskem parlamentu je razprava neznanega avtorja¹⁵ *O slovenskem (govornem) parlamentarnem jeziku* (1861: 198) v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*. Pisec tega časopisnega prispevka namreč z zadovoljstvom pozdravlja dejstvo, da se bo slovenščina v javnosti začela uporabljati v vedno večji meri, in to ne le po »nizkih kmečkih kočah, [...] med branjevkami in po umazanih družinskih izbicah«, temveč »tudi po mestih in gradovih, po zbornicah, uradih, pisarnicah in gosposkih dvorinah.« Pri tem tudi opozori na problem zaradi neizoblikovanega enotnega javnega (»parlamentarnega«) jezika, kar naj bi bilo moteče zlasti ob soočenju pripadnikov različnih narečnih skupin, saj so ti v želji po boljšem razumevanju raje uporabili kar nemščino:

¹³ Podpisniki adrese so bili Peter Kozler, odvetnik dr. Matija Dolenc, dr. Fran Miklošič, študentje prava Lovro Toman, Anton Globočnik, Martin Semrajc, Karel Dežman, dr. Henrik Martinak, doktorand Hladnik (Vodušek Starič, 1985).

¹⁴ Gre za oblikoslovne posebnosti: (1) om, oma, namesto am, ama pri samostalnikih moškega in srednjega spola (z bogom); (2) ega, emu, em namesto iga, imu, im pri pridevniki v mestniku ednine (lepega); (3) ujemanje pridevnikov in samostalnikov lepa mesta namesto lepe mesta; (4) ujemanje pridevnikov in samostalnikov pri stopnjevanju: lepša žena namesto lepši žena; (5) pri glagolih namesto mahniti raje mahniti; (6) šč namesto š (piščal namesto pišal); (7) predlog da namesto de. (Svetec, 1850).

¹⁵ Prispevek v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* ni podpisan. Faganel (1998: 544) v članku o Župančičevem gledališkem lektorstvu v *Sodobnosti* navaja podatek, da je avtor prispevka Ivan Navratil, vendar pa preverba podatka v bibliografiji jezikoslovnih člankov v *Bleiweisovih Novicah* (Pirnat Greenberg, 1990: 304–305) kaže na to, da je avtor vendarle neznan.

Kolikokrat se pripeti, da se snidejo domorodci iz Koroškega ali Štajarskega in Kranjskega, pa bi radi med seboj malo po domače pokramljali; ali se vsak boji, da se mu ne bi drugi zavolj izrekovanja smejali. Da se tedaj ogne tej nepriliki, seže raje po diplomatično nemščino, čeravno jo dostikrat zna manje od materinskega jezika. (O slovenskem ..., 1861: 198)

Pisec članka pa poda tudi svoj predlog za reševanje problema:

Izgovarjajmo svoj jezik, kakor ga pišemo. Tako je parlamentarni naš jezik gotov. Ni nam treba družega, kakor samo terdne volje, da se brez bojazni poprimemo in doslednje deržimo tega načela. Zdaj izgovarjamo na pr. besedico, ki jo pišemo: prišel (od glagola pridem) nekteri: pršav, drugi pršev, tretji pršov, četerti pršu, peti priša, šesti perša, sedmi pršel, osmi prišel itd. brez konca in kraja. Zakaj ne bi rekli vsi enako: prišel? (O slovenskem ..., 1861: 198)

Na koncu pojasni še druge prednosti tega predloga, saj se bo z enotno izreko slovenščina lahko razvila ne le v »edin govorni jezik za cerkev, šolo, pisarno in zbornico, ampak tudi salonski jezik za naše gosposke družtva« (O slovenskem ..., 1861: 199).

Prispevek v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* ponazarja odnos slovenske družbe sredi 19. stoletja do slovenščine kot »občevalnega« jezika Slovencev višjih družbenih plasti. Z rafinirano izreko po črki bi torej dosegli, da se slovenščina »prikupi [...] tudi lepim gospém in gospodičnam in žlahtni gospodi«, torej nastajajočemu sloju slovenskih odličnikov in meščanov, »[k] ajti izobraženi, gosposki človek se hoče tudi v govoru ločiti od prostega« (O slovenskem ..., 1861: 198). A ne gre le za želje gosposkih ljudi, temveč tudi za pričakovanja preprostih:

Pristaviti še moramo, da kmetu samemu olikan čist jezik bolje dopada, kakor sirova izreka, ter on, čeravno bi gorjanec bil, malo spoštuje gospoda, ki jo le po gorjanski reže. [...] Kmet v svoji naravni prostoti misli sam, da mora učen človek tudi lepši in čišči jezik govoriti, ter se, kakor v družih obzirih, tako tudi v govorjenji razločevati. (O slovenskem ..., 1861: 199)

Predstavljena stališča pa niso bila osamljena domislica pisca prispevka, temveč so očitno prevladovala tudi v širšem okolju: na novo nastajajoči slovenski meščanski sloj se je pri izbiri »svoje« izreke slovenščine, ki je začela nadomeščati prej občevalno razširjeno – nemščino, dejansko odločil za tisto, ki se je opazno razlikovala od ljudskega govora oziroma govorce, ki

je dejansko živela med Slovenci nižjega sloja. Razlog za to je tudi pomanjkanje zgledov, ki so – kot se je izrazil Božo Vodušek (1959: 194) – pri drugih narodih »sloneli na paralelni kontinuiteti jezikovnega in družbenega življenja«,¹⁶ pri Slovencih pa je pomanjkanje zgledov in primerne tradicije knjižnega pogovornega oz. splošnega javnega občevalnega jezika povzročilo, da so se pri izreki naslonili na načelo: »črka je glas« in si na umeten način »ustvarili« pravila omikane izreke.

Slovenski narod (1868–1945)

V naslednji »etapi« slovenske vojne za rafinirano izreko je vidnejšo vlogo odigral časopis *Slovenski narod*, ustanovljen v Mariboru¹⁷ kot odgovor slovenskih liberalcev na vse bolj radikalen politični katolicizem¹⁸ in narodno obotavljivost Bleiweisovih *Kmetijskih in rokodelskih novic*. Kot navaja Kalin Golob (2003: 63), je mlade meščanske liberalce pri snovanju političnega časopisa, ki bo predstavljal nazorsko protiutež *Kmetijskih in rokodelskih novic*, vodila potreba po obrambi lastnih interesov in zahteve Slovencev kot naroda: »Vsak dan znova dokazovati, da smo tu in da smo tu bili že dolgo, da imamo svoj jezik in kulturo, da torej smemo zahtevati enake pravice kot Nemci in nemščina« (Kalin Golob, 2003: 63).

Do prve svetovne vojne se je v *Slovenskem narodu* že razvila žanrska pestrost besedil: stalnemu uvodnemu besedilu s »programsko naravo« (najpomembnejše novice, napotila bralcem in političnim akterjem ter strankam glede narodnih zadev) so sledila še poročila dopisovalcev iz raznih krajev, zbrana v rubriki *Dopisi*, kasneje imenovani *Dnevne novice*, nato še rubriki *Razne novice* in *Listek* (pogosto stvarno besedilo v več delih) in končno oglasi, obvestila, osmrtnice ... V prvih letih izhajanja v uvodnih besedilih ne srečujemo veliko novic iz tujine (npr. *Kuga v Aziji*, *Slovenski narod*, 17. 2. 1911), temveč precej več besedil, iz katerih je razvidno prizadevanje za enakopravnost slovenskega jezika v šolah (*Ljubljanske mestne šole*, *Slovenski narod*, 26. 7. 1894), na sodiščih (*Slovenskim strankam na spodnjem Štajerskem!*, *Slovenski narod*, 17. 2. 1911) in v javni rabi:

¹⁶ Vodušek položaj slovenskega meščana v 19. stoletju primerja s francoskim v 17. stoletju, ki je za osnovo svojemu govoru izbral pariško narečje, še posebej tisto različico, »ki se je govorila na kraljevem dvoru« (Vodušek, 1959: 194).

¹⁷ Izhajal je najprej trikrat tedensko, s preselitvijo sedeža v Ljubljano in lastništvom tiskarne pa je postal dnevnik (Kalin Golob, 2003: 63).

¹⁸ Katoliško cerkev je precej bolj kot materialistični liberalizem ogrožal katoliški liberalizem. Posledično je Pij IX. izdal encikliko *Quanta cura* (1864), v kateri je kristjane pozval k aktivizmu in tako spodbudil rojstvo političnega katolicizma oziroma klerikalizma (Prunk, 2015: 230; Amon, 2008: 16).

»Novoslovenščina«. [...] Slovenski pismeni jezik, katerega eksistence tudi smešni alpskonemški jezikoslovci ne morejo tajiti, ni nič manj in nič bolj umeten nego vsak pismeni kateregasibodi naroda; vse nasprotne trditve imajo svoje kali v gluposti in brezglavnosti ali pa, kar je verjetneje, brezstidni hudobnosti in v goli politični breobraznosti. Kake budalosti se o tej stvari pišejo celo v »Grazer Tagblatt«, list za nemško inteligenco kažejo ti-le odlomki: »Govorjene različice jezika (idiomi), ki jih danes govori slovenski narod, so mešanica čeških, hrvaških in nemških besed.«
»Umetno zgrajenemu slovenskemu jeziku manjka ljudstvo, ki mu je ta jezik zmožen služiti.« (Slovenski narod, 14. 11. 1903, prev. a.)

Postavljanje narodnostne in z njo jezikovne problematike za poročevalno prioriteto je *Slovenski narod* umestilo med izdaje, v katerih lahko kontinuirano spremljamo odzive na jezikovnopolitične razmere v deželah. Tudi v obdobju preloma s klerikalci in politične koalicije liberalcev z Nemci (1896–1908),¹⁹ ko se je časopis načrtno »ogibal vsakršni narodni polemiki, zavzemal [...] za nemški pouk v šolah in za nemško gledališče« (Amon, 2008: 16), je opazna prvotna usmeritev. Zdi se, da je z vsakim letom izhajanja v *Slovenskem narodu* manj ogorčenih prispevkov o neupoštevanju slovenščine in njeni podrejenosti, kar je zagotovo povezano s pridobivanjem pravic in opogumljanjem slovenskega prebivalstva za rabo slovenščine. Po letu 1918, ko govorimo o funkcijskozvrstnem širjenju slovenščine v novi državi, pa se vse več jeziko(slo)vnih prispevkov dotika vprašanja, kakšen naj bo ta jezik in kateremu družbenemu sloju naj bo bolj »pisan na kožo«.

V nadaljevanju bodo prikazani trije sklopi razprav o elkanju oziroma primernosti izgovarjave soglasnika *l* z dvoustničnim *lj*, ki so se odvijale v *Slovenskem narodu* v letih 1912, 1924 in 1929. Obravnavani so bili naslednji prispevki:

- (1) 1912: *Slovenski narod*, št. 240 (O izgovarjavi »l«, nepodpisano) in št. 259 (»l – u«, Vatroslav Jagič);
- (2) 1924: *Slovenski narod*, št. 35 (*Književni jezik ali dialekt?*, nepodpisano), št. 40 (*Književni jezik ali narečje?*, nepodpisano) – oboje v rubriki *Dnevne vesti*;
- (3) 1929: *Slovenski narod*, št. 22 (*Pačenje slovničnega jezika*, D. B.), št. 27 (*Le čevlje sodi naj kopitar*, Sovrè), št. 33 (*Nova črkarska pravda*, Pika), št. 45 (*Konec črkarske pravde*, Dr. Mirko Rupel; *Poziv vsem »eljkarjem«*, Sovrè), št. 51 (*Le čevlje sodi naj kopitar*, Dr. Jos. C. Oblak),²⁰ št. 63 (*Nova črkarska pravda ali nekoliko odgovora gospodu Piki*, Dr. Rudolf Kolarič), št. 78 (*K*

¹⁹ Šele aneksija Bosne in Hercegovine in številčna moč Slovanov v Austro-Ogrski sta Slovenski narod usmerila k jugoslovanstvu in majniškodeklaracijskemu gibanju (Amon, 2008).

²⁰ Josip Ciril Oblak (1877–1951), planinski pisec, odvetnik (Wester, 2013).

pravdi o izreki takozvanega l-a, Dr. Maks Robič, profesor v Ljubljani),²¹ št. 84 (*Dekreditirana izreka*, Anton Mikuš)²² – vse v rubriki *Besedo imajo naši čitatelji*.

Slovenski narod v letih 1912 in 1924: razprava o gledališkem in odrskem jeziku

Prvi sklop obravnavanih odzivov se nanaša na govorjeni jezik v gledališču. Od leta 1911 je v *Slovenskem narodu* odmeve iz deželnega gledališča objavljala modernistični pesnik in kulturnik Oton Župančič; šlo je za poročila in ocene o gledaliških predstavah, saj je v sezoni 1912/13 deloval tudi kot umetniški vodja oz. dramaturg. Kot piše Joža Mahnič (2013) v *Slovenskem biografskem leksikonu*, je Župančič ob uprizoritvi Calderonovega *Sodnika zalamejskega* naletel na odpor meščanskega občinstva, saj je poskusil iz gledališča odpraviti elkanje, ki ga je nato v javnem predavanju z naslovom *Slovenski jezik in gledališče* (1912) označil za »nenaravno jarogosposko spakovanje.« Razlog za to je med drugim tudi moteče razlikovanje med dramskimi žanri: medtem ko so igralci izgovarjali za srednji *l* dvoustnični *u* le v ljudskih igrah, so v salonskih igrah elkali (Rupel, 1946: 13).

V *Slovenskem narodu* sta bila objavljena dva odziva na Župančičevo predavanje. Avtor prvega, ki ima naravo poročevalskega besedila (*O izgovarjavi* »l«, 1912: 3), je nepodpisani novinar, morda urednik (v tem času je bil glavni urednik *Slovenskega naroda* Ivan Tavčar); drugi prispevek je kratka notica Vatroslava Jagiča (podpis V. J.-č). Oba prispevka kritično ocenita Župančičevo ostro in po mnenju piscev neargumentirano nasprotovanje »salonski izreki«. Poročanje *Slovenskega naroda* je naklonjeno ponovni uvedbi Trubarjeve kajkavske izreke (»treba bi bilo vpeljati oni *l*, ki ga je po Trubarju izgovarjati *u* ali po debelo, po bezjaško«, *Slovenski narod*, št. 240, str. 3), in nikakor ne sprejema Župančičevega argumenta blagoglasnosti, ob katerem se sklicuje na Cankarjev umetniški čut.²³ Nasprotovanje uredništva Cankarju (»*To ni nikak argument in bi tudi ne bil še, če bi ves vrhniški okraj govoril tako, kakor govori Cankar.*«, *Slovenski narod*, št. 240, str. 3) je povezano tudi s političnim antagonizmom urednika *Slovenskega naroda* in umetnika, vsekakor pa tudi z nezdržljivostjo Cankarjevega siromaštva in Tavčarjeve meščansko-liberalne prestižne pozicije, ki v gledališču vidi eno od nosilnih kulturnih ustanov, v kateri vzvišena misel zahteva »*vzvišeni jezik*«.

²¹ Maks Robič (1892–1954), filozof, publicist (*Uredništvo Slovenskega biografskega leksikona*, 2018).

²² Anton Mikuš (1858–1933), jezikoslovec in urednik (*Slebinger*, 2013).

²³ *Cankar je kot reven dijak namreč brezplačno obedoval v Tavčarjevi hiši, a se je – tudi kot nasprotnik liberalcev – gostitelju zameril zaradi »žaljivega vedenja in nevrčanja knjig, ki si jih je izposojal iz njegove knjižnice[,] zato mu je Tavčar prepovedal vstop v hišo«* (*Dolgan in drugi*, 2014).

Nekoliko drugačen je Jagičev (1912: 5) nastop, ki dopolnjuje prvo objavo s sklicevanjem na ugotovitve jezikoslovnih avtoritet, tj. na francoskega slavista Meilleta. Ta namreč povezuje dvoustnični izgovor z nemščino oz. srednjevisokonemškim prehajanjem *a* in *o* v dvoglasnik *ou*, zato je po Jagičevem mnenju slovensko elkanje bolj naravno kot pod vplivom nemščine uveljavljeno gorenjsko »ukanje« ...

Drugi val odzivov v *Slovenskem narodu*, ki se nanaša na gledališki jezik, pa predstavljata dve pismi iz leta 1924, objavljeni v rubriki *Dnevne novice*, kamor so po letu 1895 (Kalin Golob, 2003: 169) uvrščeni različni dopisi, ki se žanrsko razlikujejo od komentarjev, pa tudi od poročevalnih besedil. Gre za dva anonimna odziva na novo vzpostavljeni gledališki jezik (l. 1922 je bilo elkanje uradno ukinjeno). Prvo besedilo uredništvo sicer uvede s predstavitvijo pisca kot uglednega kulturnega delavca, sicer pa ostaja distancirano od besedila, ki mestoma kaže čustven in subjektiven odnos do povedanega, sama vsebina pa oba odziva uvršča med polemična besedila (Kalin Golob, 2003: 168). Pisca obeh odzivov v še vedno izrazito polarizirano razpravo glede elkanja vneseta dva nova tematska elementa:

- (1) Z ukinitvijo elkanja se v gledališču vsak igralec ravna po svojem narečju, kar gledališki jezik profanira in ga oddaljuje od pričakovane in zelene nadregionalnosti. Izkazuje se potreba po kodifikaciji jezika, ki ga uporabljamo v javnih govornih položajih.
- (2) Novost je tudi sklicevanje piscev obeh odzivov na nove, jugoslovanske družbene razmere. Medtem ko prvi opozarja na »hrvatske in srbske someščane«, ki zaradi narečne naravnosti gledališkega jezika ne »posečajo našega gledališča« (Slovenski narod, 1924, št. 35), pa se drugi konkretno ob problemu izgovarjave končnih deležniških *l* (*videl, šel*) sprašuje, zakaj ne bi končnega dvoglasniškega *u* zamenjali kar »z blagoglasnejšim *o*« in se s tem »za velik korak približali Hrvatom in Srbom?!« (Slovenski narod, 1924, št. 40).

Slovenski narod v letu 1929: pisma bralcev v rubriki »Besedo imajo naši čitatelji«

V letu 1929 se v *Slovenskem narodu* odvije najbolj odmevna polemika dotlej. Ta se sicer v manjši meri kot razprava o gledališkem govoru dotika konkretnega vprašanja o obstoju različnih govornih različic v slovenščini, vendar pa sooča jezikoslovce v vlogi branilcev zgodovinsko utemeljene pravorečne situacije in njihove nasprotnike.

Rubrika *Slovenskega naroda* z naslovom *Besedo imajo naši čitatelji*, v kateri se ta nekajmesečna polemika odvija, je za razliko od prejšnjih namenjena zgolj bralcem. Uredništvo časnika jo je uvedlo januarja 1929 z nekoliko daljšim odstavkom, ki ga za boljše razumevanje nove uredniške politike navajamo v celoti:

To bo stalna rubrika ki jo bomo objavljali po potrebi večkrat na teden, najmanj pa vsako soboto. Prosimo naročnike in čitatelje, da se s polnim razumevanjem lotijo dela in nam omogočajo izpopolniti to zanimivo rubriko tako, da bo zapolnila občutno vrzel v našem novinarstvu. Sprejemali in objavljali bomo rade volje vsak glas iz občinstva, v kolikor ne bo nasprotoval tiskovnemu zakonu ali splošnim družabnim ali etičnim ozirom. Tako lahko postanejo vsi prijatelji našega lista obenem sotrudniki in naša javnost bo informirana o vsem, kar se med nami dogaja, kar ljudi tare in kar je v splošnem interesu. [poud. a.] Prepričani smo, da naš apel ne bo ostal brez odziva, marveč, da bo imela svobodna tribuna mnogo sotrudnikov in da bomo z njihovo pomočjo storili vse, da postane Slovenski Narod ne samo najcenejši, marveč tudi najzanimivejši dnevnik v naši državi. (Slovenski narod, 10. 1. 1929, št. 8, str. 2)

Še istega meseca (*Slovenski narod*, 26. 1. 1929, št. 22) se je s prispevkom *Pačenje našega jezika* (D. B., 1929) začela dolgotrajna polemična razprava pripadnikov dveh nazorskih krogov: na eni strani anonimnih, z razmerami nezadovoljnih čitateljev, »inteligence« (D. B., Pika, Oblak), na drugi strani pa že uveljavljenih jezikoslovcev (Sovrè, Rupel, Kolarič), ki se sklicujejo na predhodnike in na novejša dela – Breznikovo *Slovensko slovnico* (1924), Ramovševo *Historično gramatiko* (II, Konzonantizem, 1924) in na Štrekljevo *Historično slovnico* (1922). Iz polemičnega, mestoma izrazito žaljivega²⁴ pisanja je mogoče razbrati napade na (1) nekompetenco nejezikoslovcev, na drugi strani pa na (2) profesorsko avtoritativnost ter zavračanje dialoga z jezikovnimi uporabniki in nejezikoslovno »inteligenco«:

(1)

– *Kajti, če bi pisec »Breznika« poznal, bi se pač ka - li ne smešil z zaka-snelo zahtevo, naj se izreka trdega 'l' slovnično ugotovi. [...] Vendar mi ni ne prvo ne drugo potisnilo peresa v roko, ker bi za zgolj slovniški privatissimus du. D. B. zadostoval vsak četrtošolec, če se mu ni kotalila v slovniških urah le nogometna žoga po mozgu. (Sovrè, Slovenski narod, št. 27)*

– *Vendar slepcu ni mogoče dopovedati lepote solnca. (Sovrè, Slovenski narod, št. 27)*

– *G. Pika ima, kot je videti, posebno piko na profesorje. Najbrže so mu kedaj profesorji zaman drli piko njegove neumnosti z jezika. (Kolarič, Slovenski narod, št. 63)*

²⁴ Uredništvo Slovenskega naroda se v razpravo ni zapletalo, apelirali so le na dostojnost diskusije (*Slovenski narod*, 1929, št. 45).

(2)

– Vsi vemo iz šole, da je profesor nezmotljiv in da so iz kolegijalnosti z njim nezmotljivi tudi vsi njegovi tovariši. Profesorski prestiž se mora pred učenci obvarovati za vsako ceno. (Pika, Slovenski narod, št. 33)

Obe strani se sklicujeta na ideal naravnega jezikovnega razvoja, v katerega jezikoslovje ne bi smelo posegati, hkrati pa se zagovorniki enega in drugega načina ne morejo sporazumeti glede pravila ali ustreznih »smernic« tega razvoja:

Jezik ima to pravico, živi, tisoč let stari, po svojih zakonih razvijajoči se jezik. Sam si piše zakone, nihče mu jih ne daje. Zakaj slovničarjeva glavna dolžnost je le, da te zakone preiskuje, da jih zbira v sisteme in registrira. (Sovrè, Slovenski narod, št. 27)

Polemike se konkretno nanašajo le na izreko soglasnika *l*, a iz celotnega konteksta razprave je razvidno, da gre v večji meri za neizražen medrazredni konflikt, ki ga kasneje precej dobro opredeli Božo Vodusek v razpravi *Za preureditev nazora o jeziku* (1933) z mislijo: različne jezikovne variante za različne plasti prebivalstva. Podobno razmišljanje kot pri Vodušku je bilo sporadično že mogoče zaslediti v različnih objavah, najbolj izrazito pa pri Franu Ilešiču (1912), ki je z razpravo *Izgovor knjižnega jezika* med drugim opozoril, da vsak »kulturni narod« potrebuje in razlikuje troje govorov, v tej razdelitvi pa nameni zlasti gledališču in šoli funkcijo posredovalca knjižno-jezikovne norme:

1. Narečja, kakor jih govore vsi nepismeni ljudje, a tudi šolani preprostih, zlasti kmetijskih slojev v vsakdanjem življenju; 2. izobraženi govor, kakor ga govore izobraženi ljudje, zlasti izobraženi mestni sloji v navadnem privatnem občevarju; t.j. konverzacijski govor, lahkotni, neprisljani in salonski govor; 3. šolski in gledališki govor, čisti, pravi »knjižni« jezik z absolutno svojo pravilnostjo. (Ilešič, 1912: 63–64)

Ilešičeva teza o obstoju vsaj treh variant govorenega jezika je z jezikoslovnega vidika utemeljena in danes bolj sprejemljiva kot vztrajanje pri enem govornem idiomu za vse položaje javnega govornega nastopanja, vendar je bila ta razprava obujena šele v osemdesetih letih.

O normodajalnosti in prestižnosti

Polemiko glede izreke in pisanja srednjega soglasnika *l* je v *Slovenskem narodu* usmerjalo zlasti potegovanje za prestol jezikovnih normodajalcev

oz. vzpostavljavcev jezikovnega standarda. Obe vpleteni skupini – tako meščanska »inteligenca« kot izobraženci oz. jezikoslovci – sta bili v preteklih desetletjih povezani in sta v procesu humboldtovsko²⁵ motivirane vzpostavitve nacionalnega jezika kot konstitutivnega elementa nacionalne države v pomladi narodov in poznejših obdobjih odigrali ključno vlogo. Tako se je tudi v slovenski situaciji potrdila Meilletova trditev (1918 v Lenček, 1982: 18), da so evropski standardni jeziki pravzaprav jezikovni idiomi, ki so si jih ustvarile elite za krepitev svojega prestižnega sociolingvističnega položaja. In za slovanske narode to potrjuje Rado Lenček (1982: 25): »V slovanskih družbah je takšno elitno skupino vselej tvorilo izobraženstvo.« V 19. stoletju je izobraženstvo zraslo iz meščanstva, v prvi polovici 20. stoletja pa se je iz njega izluščilo. Predstavljena polemika predstavlja eno od etap tega razcepa.

Zagovorniki branja po črki so izšli iz meščanske prestižnosti in bili nepopustljivi glede prepričanosti v svojo normativno pristojnost pri izbiri skupnega govornega idioma. Govorico preprostega ljudstva oz. narečje tako označujejo kot »rovčarsko«, »hribovsko«, »nižje ljubljansko« (D. B., 1929: 6), »pasje lajanje«, »žabje kvakanje«, ob tem pa nenehno izpostavljajo dejstvo, da je uveljavitev izgovora po črki pravzaprav širjenje omike med preprosto ljudstvo – »maso«:

Ali se ravna masa po inteligenci ali inteligenca po masi? Mi inteligenti iščemo v vseh odnošajih finejše oblike, v vedenju, v obleki, v stanovanju. Ali naj ostanemo samo po izgovoru konservativni rokovnjači? Inteligenca hoče tudi svoj izgovor pofiniti po zakonih estetike in muzike. [poud. a.] Zapomnite si gg. slovničarji enkrat za vselej, odločno voljo slovenske inteligence, da se tudi izreka slovenščine razvija po kulturnih principih, ne po politiki osebne profesorske samovoljnosti in dogmatične kljubovalnosti. (Pika, 1929: 6)

V tem duhu je meščanska »inteligenca« že na samem začetku polemike zavrnila dva najvidnejša literarna ustvarjalca – Župančiča in Cankarja,²⁶ ki sta se postavila na stran tistih, ki so nasprotovali izumetničenemu branju po črki.

Na drugi strani pa se v polemiki vzpostavlja nova, stanovsko močna, a družbeno šibka in slabo prepoznavna skupina (izobraženci, jezikoslovci), ki so svoje argumente obrnili v nasprotno smer – v priznavanje ljudskega jezika kot podstave govornemu jeziku za javno rabo. Do supremacije jezikoslovnih izobražencev nad meščani zagotovo (in žal) ni prišlo zgolj zaradi

²⁵ Po Humboldtju naj bi vlogo nacionalnega jezika lahko opravljali le razviti jeziki, tj. zapisani, standardizirani in prilagojeni potrebam sodobne družbe (Humboldt, 1822 v Ricento, 2000: 198).

²⁶ Kanonizirana pisca postaneta šele potem, ko ju na Parnas povzdigne literarnovedna stroka.

izbora tistega jezikovnega idioma, ki je nedvoumno pričal o petstoletni kontinuiteti slovenščine in jezikovni pristinosti načina izreke, s katero se je lahko poistovetilo večje število pripadnikov jezikovne skupnosti, temveč je pomembnejšo vlogo odigrala naraščajoča družbena moč, ki se je še okrepila z institucionalno podprtostjo in možnostjo povezovanja pod okriljem ustanove (že leta 1919 je bila ustanovljena nacionalna univerza v Ljubljani). Kljub temu pa v polemiki zasledimo tudi očitke, ki rušijo podobo meščanskega razreda kot konstitutivnega za narod:

Verjemite, g. Pika, da nismo jezikoslovci [...] še nikjer naleteli na tako bedasto trditev, da je inteligenca nositelj jezikovnega razvoja. [...] Kaj je več, 100 (sto) ali 1 (ena)? Preračunajte si, koliko je slovenske inteligence, pa boste videli, da je nositelj slovenskega jezika slovensko ljudstvo, ali gorjačarji in rovtarji, kot jih vi imenujete. [...] Ogromne mase ljudstva so nositelj jezika in vsega njegovega razvoja. [...] Zares strašno je g. Pika nadut v svoji »inteligenci«, če misli, da se bo preprosto ljudstvo v jeziku po njem ravnilo. Od kdaj pa je prav za prav slovenska inteligenca? Ko je Levec pred tridesetimi leti izdal svoj pravopis, je je bilo še salamensko malo in še tista si po večini v javnosti ni upala niti po slovensko kihniti. [poud. a.] Pa naj se torej preprosto ljudstvo od take »inteligence« uči izgovarjati svoj jezik? (Kolarič, 1929: 6)

Kolaričevemu očitku meščanske narodnostne mlačnosti pritrjuje tudi razprava Ivana Hribarja *Katera slovenska izgovarjava je bolj upravičena in pravilnejša: el-kanje ali u-kanje in ve-kanje* (1931),²⁷ ki kljub pripadnosti meščanskemu liberalnemu sloju tej družbeni skupini odreče vsakršno tvorno vlogo pri razvoju slovenščine, saj ji očita, da so materni jezik uporabljali »večinoma z nevoljo in zaničevanjem« (Hribar, 1985: 543).

V obravnavani polemiki zasledimo tudi vzpostavitev nove avtoritete, ki se – za razliko od primerljivih evropskih skupnosti – ne navezuje na liku literarno vidne osebnosti, temveč na karizmatičnega »jezikoslovca vodnika«: v razpravo so pozvani Metelko, Levec, Breznik, Nahtigal, Jagič, Štrekelj, Škrabec (Toporišič, 1992: 74), na katerega se po vrsti sklicujejo vsi nasprotniki branja po črki v *Slovenskem narodu*. Podoba jezikoslovca je v tej polemiki arhetipska, izkaže se, da je kot taka v slovenskem kodifikacijskem sistemu tudi uspešna, saj naj bi ta konstituiral družbeno elitno skupino s poslanstvom, pomembnim za celoten narod, ki to ideologijo tudi sprejema. Zdi se, da se pozneje, z ustanovitvijo akademije (1937), vzor jezikoslovca vodnika prenese na najvišjo znanstveno ustanovo, ki je na začetku res še gradila na posameznikih strokovnjakih, kasneje pa se je, zaščitena z

²⁷ Objavljena v Hribarjevih spominih (1985, ponatis iz l. 1931).

institucionalno prestižnostjo, vzpostavila kot institut s poslanstvom »vzpostavljanja reda« v jeziku in posredno tudi v družbi (po Shils, 1965: 208). Kot interpretira Shils Webra, ta karizma ne izvira več iz ustvarjalnosti posameznika, temveč iz ustanove kot take, njena uspešnost pa je odvisna od prožnosti in dojemanja njene integracije z moralno urejenostjo in načeli pravičnosti (Shils, 1965: 207). Zato so položaji, ob katerih se v sodobnem času »zamaje« tako vzpostavljena institucionalizirana avtoriteta, zelo redki.²⁸

Sklep

Objave v *Slovenskem narodu* v obdobju 1919–29 niso pomembne le zavoljo dejstva, da je ta liberalni časnik namenil posebno rubriko (*Besedo imajo naši čitatelji*) perečim družbenim vprašanjem, ki so pestila njegovo bralstvo, in s tem zapolnil »občutno vrzel v našem novinarstvu« (Slovenski narod, 10. 1. 1929, št. 8, str. 2), temveč tudi zaradi idejnega sporočila obravnavanih polemik. Časnik, ki ga stroka opredeljuje kot »zastopnika meščanskih interesov kot razreda« oziroma po Habermasu ključno institucijo meščanske javnosti (Oven, 2016), je v polemiki nastopal kot medij, v katerem se reflektira izgubljanje prestižnega položaja prav teh meščanov, ki so ga institucionalizirali.

S sodobne perspektive lahko razpravo o izreki zapisanega soglasnika *l* kot dvoustničnega *u* ali srednjega *l* namreč interpretiramo kot pričevanje o težnjah po družbeni razplastitvi govornega jezika. Izreko po črki oz. elkanje je v celotnem kontekstu oblikovanja slovenskega občevalnega idioma treba razumeti kot poskus vzpostavitve družbenega zaznamovalca²⁹ določene družbene skupine oz. sloja (Atkinson, 2012; Roberts, 2013), ki se želi v svoji jezikovni praksi razlikovati od drugih, v tem primeru družbeno nižje situiranih skupin. Gre za opozarjanje na jezikovna sredstva, ki so izrazito stigmatizirana, saj »jih družba etiketira, se jih zaveda in jih uporablja za ponazarjanje svojega sociolekta« (Skubic, 2005: 142).³⁰ Prizadevanja meščanov, da bi svoj govorni kod čim bolj približali zapisu in s tem izkazali svojo poučenost glede jezikovne pravilnosti, hkrati pa ga kar v največji meri oddaljili od narečne govornice prevladujočega kmečko-delavskega prebivalstva, niso pogojena jezikovno, temveč s prestižem. Posledica tega je tudi vzpostavlja-

²⁸ Na *Slovenskem* se je to zgodilo v 60. letih prav ob že omenjeni akademski elkarski aferi pri reformi zapisa bralec – bravec, katere neuspešnost je eden od akterjev, jezikoslovec Anton Bajec (1968: 72), kasneje utemeljil z dejstvom, da so bili kot kolektiv brez »močnejše reformatorske osebnosti«, torej že omenjenega jezikoslovca vodnika – ki svoji »karizmatični« ustanovi vrača patino večnega in nezmotljivega.

²⁹ Tako Nettle in Dunbar (1997) ter Labov (2001: 308), izraz je poslovenil Skubic (2005: 142).

³⁰ Podoben sodobni primer, vendar omejen na ožjo skupino predvsem humanistično orientirane akademske sfere je ohranjanje oblikoslovnega pregibanja besed, prevzetih iz klasičnih jezikov (npr. latinsko Paracelsus, rod. Paracelza in ne Paracelsusa; skripta (sr. mn) – skripta (ž. ed)). Gre za manifestacijo kompetence, ki vpliva na moč, ugled ... posameznika (Dobrovoljc, 2016).

nje jezikovnega idioma, ki ga govorniki v svoji težnji po statusu in zunanjem priznanju usmerjajo v rabo »pravilnih oblik«, ki so v resnici vse bolj toge in neprilagojene rabi, kar se stopnjuje do hiperkorektnosti (Skubic 2005). Ta proces je trajal dolgo. Zdi se, da se je šele na prelomu tisočletja jezikoslovje do branja po črki opredelilo kot do pojava, ki je odraz sodobne jezikovne raznolikosti, saj je elkanje (zlasti v predsoglasniških pozicijah) pri večini govorcev postalo skorajda nezavedno in zato nezaznamovano, zato ga tudi ne dojemamo več sredstvo jezikovnega razslojevanja, temveč – kot že rečeno – kvečjemu kot generacijski in regionalni dejavnik.³¹

LITERATURA

- Amon, Smilja (2008): Vloga slovenskega časopisja v združevanju in ločevanju slovenske javnosti od 1797 do 1945. *Javnost* 5 (15): 6–24.
- Atkinson, Quentin D. (2012): Accent as social sonar. *Current Anthropology* 53 (5): 605–606.
- Bajec, Anton (1968): Slovenski knjižni jezik. *Jezik in slovstvo* 13 (3): 69–74.
- Breznik, Anton (1916): Slovenska slovnica za srednje šole. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- Collingwood, Robin George (1993): Emergence of mass media and popular culture in 19th and 20th century. V: Jan van der Dussen (ur.), *Idea of History*. Oxford: Oxford University Press. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Faganel, Jože (1998): Oton Župančič – začetnik gledališkega lektorstva. *Sodobnost* 46 (6–7): 544–547.
- Hribar, Ivan (1983): Moji spomini I, II. Ljubljana: Slovenska matica.
- Ilešič, Fran (1912): Izgovor knjižnega jezika. *Letopis Matice slovenske za l. 1912*, 50–67. Ljubljana: Matica slovenska.
- Jezikovna svetovalnica ZRC SAZU. Dostopno prek <https://svetovalnica.zrc-sazu.si/>, 4. 7. 2018.
- Jurgec, Peter in Hotimir Tivadar (2003): Podoba govornega slovenskega knjižnega jezika v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija* 51 (2): 203–220.
- Kalin Golob, Monika (1994): Sodobni pogledi na ogroženost slovenščine. *Javnost* 1 (3): 23–36.
- Kalin Golob, Monika (2003): H koreninam slovenskega poročevalnega stila. Ljubljana: Jutro.
- Kržišnik, Erika (1984): Jezik na odru, jezik v filmu. *Jezik in slovstvo* 29 (8): 316–319.
- Lenček, Rado (1982): Pojem in vloga jezika pri oblikovanju narodnega razumnštva v slovanskih družbah 18. in 19. stoletja. V: Marta Pirnat Greenberg, *Izbrane razprave in eseji*, 16–27. Ljubljana: Slovenska matica.
- Lengar Verovnik, Tina (2012): Radijska dvogovornost: jezikovne izbire novinarjev. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.

³¹ Slednjega se je previdno problematiziralo že v polemiki leta 1929 pri vprašanju, kdo je tisti, ki bo odločil, ali je osrednjeslovenski govor dejansko lahko merilo za pripadnike vseh, tudi vzhodnoslovenskih pokrajin: »Ne sme se namreč pozabiti, da se je po odcepitvi Primorja in pridobitvi Prekmurja nekoliko premaknilo to težišče slovenskega jezika v naši državi od jugozapada proti severovzhodu.« (Robič, 1929: 5).

- Lengar Verovnik, Tina (2015): Pravorečje v pravopisnem slovarju in ob njem. V: Helena Dobrovoljc (ur.) in Tina Verovnik Lengar (ur.), *Pravopisna razpotja: razprave o pravopisnih vprašanjih*, 343–344. Ljubljana: Založba ZRC.
- Lockwood, Gwilym in Flora Vanlangendonck (2018): Why do Some Languages Have a Writing System That Closely Represents the Way the Language is Actually Spoken While Other Languages Have a Less Clear Writing System? Questions and Answers. Nijmegen: The Max Planck Institute for Psycholinguistics. Dostopno prek <http://www.mpi.nl>, 30. 6. 2018.
- Mahnič, Joža (2013): Župančič, Oton, akademik (1878–1949). Slovenska biografija. SAZU, ZRC SAZU. Dostopno prek <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi913178/#slovenski-biografski-leksikon>, 6. 7. 2018.
- Mathesius, Vilem (1983): Functional linguistics. V: J. Vachek in L. Dušková (ur.), *Praguiana, Some Basic and Less known Aspects of Prague Linguistics School*, 137–138. Amsterdam: John Benjamins Publishing company.
- Melik, Vasilij (1991): Marija Terezija in Slovenci. V: V. L. Tapié, V. Klabus, V. Melik (ur.), *Marija Terezija: od baroka do razsvetljenstva*, 363–377. Maribor: Obzorja.
- Mokienko, Valerij in Harry Walter (2014): Soziolekte in der Slavia. V: S. Kempgen, P. Kosta, T. Berger, K. Gutschmidt (ur.), *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages*, 2145–2170. Halbband 2. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG.
- Müller, Jakob (2013): Bajec, Anton, akademik (1897–1985). Slovenska biografija. SAZU, ZRC SAZU. Dostopno prek <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1016710/#novi-slovenski-biografski-leksikon>, 6. 7. 2018.
- Nettle, Daniel in Robin Dunbar (1997): Social Markers and the Evolution of Reciprocal Exchange. *Current Anthropology* 38 (1): 93–99.
- Oven, Damjan (2016): Javnost in meščanstvo na Slovenskem v 19. stoletju. Magistrsko delo. Dostopno prek http://www.sistory.si/cdn/publikacije/36001-37000/36137/Damjan_Oven_Mescanska_javnost.pdf, 6. 7. 2018.
- Pirnat Greenberg, Marta (1990): Bibliografija jezikoslovnih člankov v Bleiweisovih Novicah. *Slavistična revija* 38 (3): 300–309.
- Pogačnik, Aleš (2012): Pisava = latinica. *Jezik in slovstvo* 54 (3–4): 25–36.
- Pogorelec, Breda (1966): Nekatera poglobljena vprašanja slovenskega knjižnega jezika. V: *Zbornik Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture*, 1–2. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Pogorelec, Breda (2011): *Zgodovina slovenskega jezika*. *Lingua Slovenica - Fontes*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Prunk, Janko (2015): *Zgodovina Evrope v dobi racionalistične civilizacije 1775–2015*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Ricento, Thomas (2000): Historical and Theoretical Perspectives in Language Policy and Planning. *Journal of Sociolinguistics* 4 (2): 196–213.
- Roberts, Gareth (2013): Perspectives on Language as a Source of Social Markers. *Language and Linguistics Compass* 7 (12): 619–632.
- Rupel, Mirko (1946): *Slovensko pravorečje*. Ljubljana.
- Shils, Edward (1965): Charisma, Order, and Status. *American Sociological Review* 30 (2): 199–213.
- Skubic, Andrej (2005): *Obrazi jezika*. Ljubljana: Študentska založba.

- Šeruga Prek, Cvetka in Emica Antončič (2003): Slovenska zborna izreka. V: Priručnik z vajami za javne govorce, 145–154. Maribor: Založba Aristej.
- Škrabec, Stanislav (1870): O glasu in naglasu našega knjižnega jezika v izreki in pisavi. Novo mesto: Gymnasium.
- Šlebinger, Janko (2013): Mikuš, Anton (1858–1933). Slovenska biografija. SAZU. ZRC SAZU. Dostopno prek http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi_368_239/#slovenski-biografski-leksikon, 30. 6. 2018.
- Štih, Peter, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec (2008): Slovenska zgodovina: družba – politika – kultura. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Štrekelj, Karel (1911): O Levčevem slovenskem pravopisu in njega kritikah: opomnje o slovenskem glasoslovju in rabi nekaterih oblik in besed. Ljubljana.
- Tivadar, Hotimir (2015): Razmerje med domačim in tujim v govornem knjižnem jeziku 3. tisočletja. V: Marko Jesenšek (ur.), Leopold Volkmer: prvi posvetni pesnik na slovenskem Štajerskem, 139–149. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta.
- Toporišič, Jože (1979): Slovenski knjižni jezik 4. Maribor: Založba Obzorja.
- Toporišič, Jože (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Toporišič, Jože (2000): Slovenska slovnica. Četrta izdaja. Maribor: Založba Obzorja.
- Urbančič, Boris (1987): O jezikovni kulturi. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Valh Lopert, Alenka (2006): Skladenjski elementi govornega jezika v jutranjem programu komercialnega radia (Radio City). Jezikoslovni zapiski 12 (2): 51–62.
- Vodušek Starič, Jerca (1985): Program Zedinjene Slovenije in leto 1848. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1–2, 5–30. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja.
- Vodušek, Božo (1933): Za preureditev nazora o jeziku. V: R. Ložar (ur.), Krog: zbornik umetnosti in razprav, 66–67. Ljubljana.
- Vodušek, Božo (1959): Historična pisava in historična izreka. Jezik in slovstvo 4 (7): 193–200.
- Wester, Josip (2013): Oblak, Josip Ciril (1877–1951). Slovenska biografija. SAZU. ZRC SAZU. Dostopno prek http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi392_008/#slovenski-biografski-leksikon, 29. 6. 2018.

VIRI

- Cankar, Ivan (1920): Moje življenje. Dostopno prek [https://sl.wikisource.org/wiki/Moježivljenje_\(Ivan_Cankar\)](https://sl.wikisource.org/wiki/Moježivljenje_(Ivan_Cankar)), 5. 7. 2018.
- D. B. (1929): Pačenje našega jezika. Slovenski narod 62 (22): 7.
- Jagič, Vatroslav (1912): »l – u«. Slovenski narod 45 (259): 5.
- Književni jezik ali dialekt? (1924): Slovenski narod 57 (35): 4.
- Književni jezik ali narečje? (1924): Slovenski narod 57 (40): 5.
- Kolarič, Rudolf (1929): Nova črkarska pravda ali nekoliko odgovora gospodu Piki. Slovenski narod 62 (63): 6.
- Majar, Matija (1848): Novicam k novimu letu iz Celovca!. Kmetijske in rokodelske novice. 1. 1. 1845: 2.

- Majar, Matija (1848): Slava Bogu v višavah. Kmetijske in rokodelske novice. 29. 3. 1848: 50.
- Mikuš, Anton (1929): Dekreditirana izreka. Slovenski narod 62 (84): 3.
- O izgovarjavi »l« (1912): Slovenski narod 45 (240): 3.
- O slovenskem (govornem) parlamentarnem jeziku (1861): Kmetijske in rokodelske novice 19 (25): 198-199.
- Oblak, Josip Ciril (1929): Le čevlje sodi naj kopitar. Slovenski narod 62 (51): 7.
- Pika (1929): Nova črkarska pravda. Slovenski narod 62 (33): 7.
- Robič, Maks (1929): K pravdi o izreki takozvanega l-a. Slovenski narod 62 (78): 5.
- Rupel, Mirko (1929): Konec črkarske pravde. Slovenski narod 62 (45): 6.
- Sovrè, Anton (1929): Le čevlje sodi naj kopitar. Slovenski narod 62 (27): 7.
- Sovrè, Anton (1929): Poziv vsem »eljkarjem«. Slovenski narod 62 (45): 7.